धर्मकर्माध्यायः ॥ २ ॥

रूपं तत्त्वं सतत्त्वं च स्वरूपं च सलक्षणम् ।
सहजं निजमाजानं धर्मसर्गौ निसर्गवत् ॥ १ ॥
स्वभावः प्रकृती रीतिरवस्था तु दशा स्थितिः ।
प्रभावः प्रभवन्ती स्यात् प्रभुता प्रभविष्णुता ॥ २ ॥
परभागो गुणोत्कर्षः प्राग्भारोऽतिशयो भरः ।
विस्तारो विग्रहो व्यासः स तु शब्दस्य विस्तरः ॥ ३ ॥
अनायासार्थकं फाण्टं दौर्मत्यं तु करैरकम् ।
विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहो रोषे त्वादीनवाश्रवौ ॥ ४ ॥
दैर्घ्यमायाम आनाहः परिणाहो विशालता ।
वैपरीत्यं विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्ययः ॥ ५ ॥
व्यत्यासो व्यतिहारः स्यादन्तर्गडु निरर्थकम् ।
तत्क्षणं स्यादेकपदं यदृच्छा नियमोज्झितिः ॥ ६ ॥
वण्टो विभागो भागोंऽशः पादस्त्वंशश्चतुर्थकः ।
कला तु षोडशो भागो वारस्त्ववसरः क्षणः ॥ ७ ॥
प्रतिकूलानुकूलार्थे अपष्ठुरमपष्ठु च ।
पृष्ठमांसादनं पश्चाद् गतस्यार्थस्य गर्हणम् ॥ ८ ॥
आम्रेडनं झटप्पः स्याज्झम्पः सम्पातपाटवम् ।
कर्म क्रियाऽप्यनुष्ठानं तद्भेदा गमनादयः ॥ ९ ॥
यात्रा व्रज्या च गमनं प्रस्थानं च गतिर्गमः ।
चक्रावर्तो भ्रमो भ्रान्तिर्भ्रमिर्घूर्णिश्च घूर्णनम् ॥ १० ॥
ईहनं शीघ्रगमनं सारणं छद्मना गतिः ।
व्रज्याऽटाट्या पर्यटनमल्पेऽध्वनि गतागतम् ॥ ११ ॥
सविकारा गतिः सोरो भेलनं तरणं प्लवः ।
कादाचित्कस्तु भेयोऽसौ क्षेपो लङ्घनलङ्घने ॥ १२ ॥
निर्याणं स्यान्निर्गमनमंहनं वक्षसा गतिः ।
प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भः सम्बन्धः प्राप्तिरापनम् ॥ १३ ॥
निर्बन्धोऽभिनिवेशः स्यात् प्रवेशोऽन्तरगाहनम् ।
आस्यासनोपवेशश्च निवेशो रचना स्थितिः ॥ १४ ॥

अथाभ्यादानमारम्भः प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ।
प्रत्युत्क्रमः प्रयोगः स्यादारोहणमभिक्रमः ॥ १५ ॥
आक्रमोऽभिक्रमः क्रान्तिर्व्युत्क्रमस्तूत्क्रमो मृतम् ।
विक्रमः शौर्यकरणमत्याधानमतिक्रमः ॥ १६ ॥
भूमानं विक्रमः पद्भ्यां निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् ।
अनुहारोऽनुकारः स्यात् परिहारो निवर्तना ॥ १७ ॥
प्रत्याहार उपादानमभिहारस्त्वभिग्रहः ।
समास उपसंहारः समाहारः समुच्चयः ॥ १८ ॥
अपहारस्त्वपादानं प्रहारस्त्वभिताडनम् ।
उपलम्भस्त्वनुभवो विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ॥ १९ ॥
विप्रलम्भो विसंवादः प्रतिलम्भस्तु लम्भनम् ।
स्वतन्त्रवृत्तिर्व्युत्थानमभ्युत्थानं तु गौरवम् ॥ २० ॥
संस्थानं सन्निवेशः स्यादुपस्थानं तु सङ्गतिः ।
धान्योत्क्षेपणमुत्कारः पराकारस्तु धिक्क्रिया ॥ २१ ॥
विकारो विप्रकारः स्यादाकारस्त्विङ्ग इङ्गितम् ।
उपक्रियोपकारः स्यादपकारोऽन्यतः कृतिः ॥ २२ ॥
प्रकार इत्थम्भावः स्यादपकारोऽन्यपीडनम् ।
प्रत्याख्यानं निराकारः प्रत्यादेशो निरासवत ॥ २३ ॥
परिणामोऽन्यथाभावः सन्नामस्त्वन्यथाकृतिः ।
प्रणामः प्रणिपातः स्यादुन्नामस्तुङ्गतोन्नतिः ॥ २४ ॥
उद्योगोऽस्त्री समुत्थानं विनियोगोऽर्पणं फले ।
विधिर्नियोगः सम्प्रेष उपयोगः फलक्रिया ॥ २५ ॥
संयोगसम्प्रयोगौ सम्भेदः सन्निपातसंश्लेषौ ।
सम्पाते विश्लेषे तु विप्रयोगविरहवियोगाः ॥ २६ ॥
विगमोऽपगमोऽपायो मेलने सङ्गसङ्गमौ ।
शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः ॥ २७ ॥
बन्धनं प्रसितिर्बन्धः क्लान्तिस्तु क्लमथः क्लमः ।
परिसर्या परीसारः परिसर्पः परिक्रमः ॥ २८ ॥
लवे विलावो लवनं तेमः स्तेमः समुन्दनम् ।
प्रतिश्रवः प्रतिख्यातिरपेक्षा प्रतिजागरः ॥ २९ ॥
संयामसंयमौ यामो वियामो वियमो यमः ।
संवाहनं मर्दनं स्यात् पर्यवस्था विरोधनम् ॥ ३० ॥

संस्तवः स्यात् परिचय उदजः प्रेषणे पशोः।
पवनं पवनिष्पावौ जूतिस्तु जवनं जवः॥ ३१॥
प्रेजनं स्यादपसरो रन्धनं पचनं पचा।
क्षयः क्षिया नयो नायो मदो मादः स्नवः स्रवः॥ ३२॥
उद्वेग उद्भ्रमः श्रायः श्रयणं प्रमितिः प्रमा।
स्फातिस्तु वृद्धिः स्फुरणं स्फुलनं क्षेपणं क्षिपा॥ ३३॥
उद्यमो गुरणं श्च्योतिः प्रघारः प्रथनं प्रथा।
भङ्गिस्तु व्याकृतिः खेदो निर्वेदो घटना घटा॥ ३४॥
यत्प्रेषणं समाहूय तस्मिन् स्यात् प्रतिशासनम्।
वञ्चनं त्वतिसन्धानं व्यलीकं च प्रतारणम्॥ ३५॥
निष्ठीवोऽस्त्री निष्ठीवनमपि निष्ठेवनं च निष्ठ्यूतिः।
उपरत्यारत्यपरतिविरतय उपरमण उपरामः॥ ३६॥
संविदागूः प्रतिज्ञाऽऽस्थाऽप्यभ्युपायः प्रतिश्रवः।
अङ्गीकाराभ्युपगमनियमाश्रवसंश्रवाः॥ ३७॥
प्रणीतिः स्यादनुनयः प्रश्रयः सान्त्वनं तथा।
सपत्राकृतिनिष्पत्राकृती त्वत्यन्तपीडने॥ ३८॥
वर्णनं स्याद्विभजनं प्रवाहस्तु परम्परा।
श्रन्थनं ग्रन्थनं गुम्फः सन्दर्भो रचना न ना॥ ३९॥
विधूनने विधुवनं त्यागो हानं च वर्जनम्।
आवर्जनं द्रवक्षेपे निधानं क्षेपणासने॥ ४०॥
सम्मूर्छनं व्यापनं स्याद् विदरः स्फुटनं भिदा।
आवर्तनं क्वथनं स्यात् क्वथनं पाकवर्तनम्॥ ४१॥
संवीक्षणं विचयनं लोटनं तु विवेष्टनम्।
इत्यादयः क्रियाशब्दा लक्ष्या धातुषु लक्षणैः॥ ४२॥

इति भगवता यादवप्रकाशेन विरचितायां वैजयन्त्यां
सामान्यकाण्डे धर्मकर्माध्यायः॥ २॥

गुणाध्यायः॥ ३॥

गुणो जसुर्द्रव्यपदो द्वौ स्नेहे मार्जमार्जनौ।
मसृणत्वे तु मारुङ्क्रासनौ द्रवणे द्रुतिः॥ १॥
खादीनां तु गुणाः शब्दः स्पर्शो रूपं रसः क्रमात्।
गन्धश्चेतीन्द्रियार्थास्ते विषया गोचराश्च ते॥ २॥
सत्यं तथ्यमृतं सम्यक् समीचीनं तथार्थवाक्।
कर्कशे परुषो रूक्षो मठरः खोरणः खरः॥ ३॥
उत्क्षुद्रलोऽथ मसृणे श्लक्ष्णसोमालचिक्कणाः।
पिच्छिले स्याद् विजविलः कठिने खरटः खटः॥ ४॥
कठोरनिष्ठुरक्रूरदृढदारुणकक्खटाः।
खरश्च सुकुमारे तु कोमलो मृदुलो मृदुः॥ ५॥
शीतले शीकरः शीतः सुषिकः सुषिमो जडः।
समीकः सोलिकः सोलः स्कन्दोलो मेकलस्तलः॥ ६॥
तुषारः शिशिरः स्फीतः सेभ्यः सीमो हिमोऽपि च।
उष्णं ज्वलः खरः क्रूरो बालस्तिग्मः कृशश्चुपः॥ ७॥
सोमलो वह्निको व्यक्तस्तालको जलशीनकः।
अङ्गारो दहनस्तप्तः प्रूष्वो धूम्रः प्रतापनः॥ ८॥
तीक्ष्णश्चण्डोल्बणप्रोन्द्रकरालिविकारालिनः।
मन्दोष्णमोष्णं कोष्णं च कवोष्णं च कदुष्णवत्॥ ९॥
शुक्ले शुभ्रशुचिश्वेताः पुण्ट्रको धवलोऽर्जुनः।
अवदातः सितो गौरो विशदश्येतपाण्डराः॥ १०॥
काले कृष्णासितश्यामनीलश्यामलमेचकाः।
रोहिते लोहितो रक्तो हारिद्रे पीतपीतले॥ ११॥
उत्पिशस्तु सितश्यामे हरिणे पाण्डुपाण्डरौ।
कपोतस्तु कपोताभः पद्मः पीतसितासितः॥ १२॥
पिङ्गो नीलसितश्यामः सोवालः कृष्णधूमलः।
सितकाचस्तु पिङ्गाणः कण्डारः सितकाचरः॥ १३॥
वरालः सितपिङ्गाणः स्तोकपाण्डुस्तु धूसरः।
कोसलः पाण्डुलः श्यामश्चाटः कृष्णहरिः सितः॥ १४॥